

PROF. DR. ROMEO GURAKUQI

Instituti i Historisë / Akademia e Shkencave e Shqipërisë
romeo_gurakuqi@hotmail.com; romeo.gurakuqi@asa.edu.a

**LINDJA DHE ZHVILLIMI I NACIONALIZMIT SHQIPTAR
(SHEK. XIX DERI NË VITET 1920)****Abstrakt:**

Ky artikull trajton procesin historik të shfaqjes dhe zhvillimit të nacionalizmit shqiptar, duke e vendosur atë në kuadrin e debateve teorike mbi kombin dhe nacionalizmin. Analiza mbështetet në disa qasje të rëndësishme teorike: theksin e Ernest Gellner-it mbi arsimin dhe modernizimin; rolin e nukleve të Kulturës së Lartë dhe diasporës patriotike në formësim dhe njëjtësim; dallimin e John Plamenatz-it ndërmjet nacionalizmave “perëndimorë” dhe “lindorë”; si dhe interpretimin e Adrian Hastings-it mbi rrënjët kulturore kristiane të nacionalizmit. Në këtë kornizë, rasti shqiptar paraqitet si një shembull i vonuar dhe kompleks i formimit kombëtar, si pasojë e prapambetjes ekzistuese në periferinë lindore të Perandorisë Osmane. Studiuesja Nathalie Clayer ka vënë në dukje pengesat strukturore me të cilat u përball nacionalizmi shqiptar: prapambetjen ekonomike, komunikimet e dobëta, analfabetizmin masiv dhe mungesën e një aparati shtetëror. Ndërkohë, Lea Ypi thekson ndërthurjen dialektike mes idealeve iluministe të sovranitetit dhe shekullarizmit, nga njëra anë, dhe rrymave romantike europiane të shek. XIX, nga ana tjetër, në formësimin e nacionalizmit shqiptar. Shoqëria shqiptare e kohës, e mbështetur mbi një strukturë agrare dhe fisnore dhe e karakterizuar nga një diversitet i theksuar fetar (islam, ortodoksi, katolicizëm), u bë një pengesë e madhe për përhapjen e njësuar të vetëdijes kombëtare. Për më tepër, ndalimi nga autoritetet osmane i shkollimit në gjuhën shqipe dhe i përdorimit të alfabetit latin e shtyu më tej procesin e ndërtimit kombëtar dhe të shkollës kombëtare. Si pasojë, vetëdija kombëtare u konsolidua fillimisht në rrethet intelektuale dhe në diasporën patriotike, të mbështetura nga kleri katolik dhe protektoratet austro-hungareze, përpara se të depërtonte në shtresat më të gjera të popullsisë.

Shpallja e Pavarësisë në vitin 1912 solli atë që studiuesit e kanë quajtur “sovrانيت negativ”: çlirimin nga sundimi osman pa ndërtimin e institucioneve shtetërore funksionale, të shtrira në të gjithë territorin dhe të njohura ndërkombëtarisht. Në një masë të madhe dhe në planin ndërkombëtar, sovraniteti u rikuperua gjatë Principatës së Shqipërisë, por kohëzgjatja ishte e reduktuar si në kohë, ashtu edhe në hapësirë. Kundërshtimi i brendshëm nga grupimet proosmane dhe esadiste, i shoqëruar me ndërhyrjet e shteteve fqinje, çoi në rrëzimin e shtetit të brishtë shqiptar në vitin 1914. Megjithatë, rasti shqiptar tregon se nacionalizmi mund të zhvillohet edhe në kushte të pafavorshme, duke u mbështetur te ringjallja kulturore, veprimtaria intelektuale dhe diplomacia ndërkombëtare. Ringritja e tij mori sërish hov gjatë viteve 1916-1918, në zonën austro-hungareze të kontrollit ushtarak dhe, paradoksalisht, edhe në zonat italiane dhe franceze. Megjithatë, ripërtëritja e plotë dhe konsolidimi i tij u arritën vetëm gjatë viteve '20, në kuadrin e një shteti laik modern dhe të balancuar krahinarisht.

Fjalë kyçe:

Rilindja Kombëtare Shqiptare, iluminizmi dhe shekullarizmi, diversiteti fetar, shoqëria agrare dhe fisnore, “sovrانيت negativ”, “sovrانيت pozitiv”, identiteti kombëtar, diaspora patriotike, kultura e lartë nacionaliste.

Historia e lindjes dhe e zhvillimit të nacionalizmit shqiptar

Rilindja Kombëtare / Nacionalizmi shqiptar u rishfaq në fillim të shek. XIX, por u bë i rëndësishëm vetëm pas gjysmës së këtij shekulli. Ndërsa përhapja e tij në gjirin e rretheve më të gjera se ato të veprimtarëve të parë të shqiptarizimit – pra nxitësve të parë të një identiteti kombëtar shqiptar¹ – si qarqet intelektuale katolike në veri dhe rrethet patriotike ortodokse e myslimane në Korçë, Gjirokastër, Vlorë, Përmet, Berat, Elbasan dhe Kosovë etj., si edhe në diasporë, i përket 25 vjetëve të fundit të shek. XIX dhe dekadave të para të shek. XX.²

Sipas studiueses Lea Ypi, Rilindja Kombëtare Shqiptare paraqet një dialektikë të ndërlikuar midis iluminizmit dhe romantizmit. Duke iu përshtatur veçorive historike dhe kulturore shqiptare, kjo Rilindje mbështeti idealet iluministe të sovranitetit, shekullarizmit dhe djes së arsyeshme. Këto ideale përcaktuan kuadrin kulturor dhe sfidën politike të Rilindjes, e cila, pavarësisht afërsive të përkohshme me romantizmin europian, mbeti thelbësisht e lidhur me projektin iluminist.³

Sipas Nathalie Clayer-it, përhapja e ngadaltë e nacionalizmit shqiptar, në krahasim me nacionalizmat e tjerë ballkanikë, lidhej me zhvillimin ekonomik të kufizuar, mungesën e rrjeteve efikase të komunikimit, përqindjen e lartë të analfabetizmit, dobësinë e arsimit kombëtar dhe, mbi të gjitha, mungesën e një shteti që do të mund ta prodhonte dhe ta ushqente atë nëpërmjet një politike irredentiste. Por

¹ Nathalie Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar. Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Europë* (Tiranë: Përpjekja, 2009), 636.

² Vepra më e plotë mbi nacionalizmin shqiptar është: *Nacionalizmi shqiptar në vitet 1912-1924*, e autorit Sali Kadria (Tiranë: Botimet albanologjike, 2020). Tezat e paraqitura nga autori i këtij artikulli janë produkt i një pune të gjatë kërkimore dhe studimore, të mishëruara në monografitë e tij: *Principata e Shqipërisë dhe Mbretëria e Gregisë, 1913-1914* (Tiranë: UET Press, 2011); *Shqipëria 1911-1914* (Tiranë: UET Press, 2012); *Shqipëria dhe çështja shqiptare pas Luftës së Parë Botërore, 1918-1921* (Tiranë: UET Press, 2013); *The Versailles Order and making Albania 1918-1926 (forthcoming 2026)*; *Shqipëria në Luftën e Madhe, 1914-1918* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2026).

³ Lea Ypi, "The Albanian Renaissance in Political Thought: Between the Enlightenment and Romanticism," *East European Politics and Societies*, Vol 21, Issue 4 (Nov. 2007): 662.

Clayer-i nuk e sheh arsyen e kësaj vonese tek ekzistenca e disa besimeve fetare në gjirin e kombit shqiptar dhe aq më pak në vetë natyrën e shqiptarëve,⁴ gjë që për ne, në dallim prej saj, rezulton si një arsye e rëndësishme dhe themelore për masën e popullsisë, por jo për elitën, e cila kishte arritur ta kapërcente përkatësinë religjioze dhe krahinore si barrierë për bashkimin kombëtar. Kjo barrierë ekzistonte, sipas nesh, edhe pse elita e Rilindjes Kombëtare u përpoq të dallonte etninë nga religjioni, duke u lidhur me idealet e tolerancës dhe me kritikën ndaj obskurantizmit fetar. Megjithatë, në fund, ishin masat ato që mbizotëruan dhe imponuan rrëzimin e shtetit të institucionalizuar mbi modelin perëndimor, në shtator të vitit 1914.

Brenda elitës shqiptare me ndërgjegje kombëtare mbizotëroi prirja për të kërkuar autonomi pa shpëputje të plotë nga Perandoria Osmane. Ky qëndrim nuk shpjegohet vetëm me interesa ekonomike apo me konservatorizëm social, por edhe me frikën nga shtetet fqinje, si dhe me afinitetin politik e fetar që buronte nga statusi i privilegjuar i shqiptarëve brenda perandorisë.⁵ Pajtohemi me tezën e Todorovës për një pjesë të elitës myslimane, por ky orientim prootoman nuk përfshinte gjithë elitën e Rilindjes, as intelektualët katolikë të Veriut, as ortodoksët që kishin kapërcyer varësinë nga kisha greke, veçanërisht në Korçë, Gjirokastrë e Berat. Të formuar në sistemin arsimor fetar dhe të ndikuar nga diaspora patriotike, ata përqaftuan herët nacionalizmin shqiptar dhe kërkonin shpëputje të menjëhershme nga perandoria. Në vitet 1914-1915, identiteti prootoman u ringjall në Shqipërinë Qendrore dhe në ish-qendrat osmane, si pasojë e një procesi të gjatë kulturizimi që kishte krijuar një simbiozë midis identitetit shqiptar dhe atij osman.

Pavarësia e Shqipërisë u pranua si fakt, por pa krijuar një shtet funksional në kufijtë etnikë dhe pa garanci për vetëqeverisje efektive. Shqipëria fitoi një “sovrانيتet negativ” – lirinë nga pushtuesi shumëshekullor – por i mungoi “sovrانيتeti pozitiv”, pra aftësia për të ndërtuar një qeverisje civile dhe të qëndrueshme. Shoqëria agrare, e mbështetur mbi lidhje fisnore, mbetej primitive dhe e thjeshtë strukturalisht; përballë kërkesës për modernizim institucional e politik, ajo rrëshqiste lehtësisht drejt formave autokratike të pushtetit.⁶ Në rastin

⁴ Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, 636.

⁵ Maria Todorova, *Imaging the Balkans* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 167.

⁶ Todorova, *Imaging the Balkans*, 185.

e Shqipërisë, shteti u rrëzua në kaos politik dhe anarki sociale e ndërkomunitare, duke u shoqëruar me shpërthime integralizmi dhe me pushtime të huaja që sollën pastrime etnike të hapura. Kështu, gjatë viteve 1914-1915, popullsia myslimane në jug u godit nga vorioepirovistët, ajo katolike në jug të Matit nga forcat ehlikjamiste dhe esadiste, ndërsa banorët e Kelmendit dhe të Shqipërisë Lindore e Verilindore u dëbuan nga ushtritë malazeze dhe serbe.

Pyetjet që ngrihen në këtë rast janë: Pse flasim për një “sovrانيت negativ” ndër shqiptarë? Cilat janë arsyet e kësaj mungese të pranimit të përgjithshëm të një shteti shqiptar të europianizuar nga masa e popullsisë në agimin e shtetformimit?

Ndryshe nga qëndrimi ndaj popujve të tjerë të krishterë nën sundimin e saj, Porta e Lartë mbajti një politikë të veçantë ndaj nënshtetasve myslimanë shqiptarë, të mbështetur në parimin e traditës. Ajo ndaloi hapjen e shkollave shqipe dhe përdorimin e gjuhës amtare me alfabet latin, i cili kishte qenë në përdorim që në Mesjetë, para pushtimit osman,⁷ në mjediset e Kulturës së Lartë arbërore. Kjo politikë antishqiptare, e ndihmuar gjerësisht edhe nga Patrikana e Kostandinopojës, shërbeu për të dobësuar vetëdijen kombëtare dhe për të zbehur vazhdimësinë kulturore të Arbërisë.⁸ Duhet të kujtojmë se nacionalizmi në Ballkan në shek. XIX, u ndërtua kryesisht rreth identiteteve gjuhësore dhe fetare. Gjuha u perceptua nga të gjithë udhëheqësit kombëtarë dhe kulturorë në vendet ballkanike që arritën të fitonin autonominë ose pavarësinë si një agjent i fuqishëm i bashkimit. Përpjekjet e shteteve të reja u përqendruan në krijimin e sistemeve arsimore të laicizuara, të centralizuara dhe uniforme, si një nga agjentët

⁷ Në vitin 1332, Guillaume Adam (*Guillelmus Adam*), në librin e tij “DIRECTORIUM AD PASSAGIUM FACIENDUM (UDHËZIM PËR TË KRYER KALIMIN [E DETIT], shkruan: “Edhe pse shqiptarët kanë një gjuhë krejt të ndryshme nga latinishtja, ata megjithatë, kanë në përdorim alfabetin latin edhe në të gjitha librat e tyre” “*Et licet Albanenses aliam omnino linguam a Latina habent et diversam, tamen literam Latinam habent in usu et in omnibus suis libris*” “Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum,” II in: *The American Historical Review*, Vol. 13 (1907): 97. Guillaume Adam ka qenë frat dominikan, argjipeshkëv i Tivarit, ku edhe ka vdekur, ndoshta në vitin 1348. Adam-i konsiderohet si autori i veprës së cilës i jemi referuar, por mes studiuesve ekzistojnë ende pikëpyetje.

⁸ Ferdinando Salleo, *Shqipëria: Gjashtë muaj mbretëri* (Tiranë: Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, 2000), 24-25.

më të fuqishëm të nacionalizmit, krahas ushtrisë.⁹ Te shqiptarët, veçanërisht te popullsia myslimane, zhvillimi i gjuhës dhe kulturës kombëtare u pengua nga autoritetet osmane, të cilat, me kushtetutën e vitit 1908, tentuan ta zëvendësonin alfabetin latin me atë arab, në kundërshtim me traditën mesjetare dhe përpjekjet rilindëse. Megjithatë, rrjetet e Rilindjes ishin mjaft të fuqishme për të rikthyer përdorimin e alfabetit latin dhe për ta orientuar identitetin kulturor shqiptar drejt Europës. Ndryshe nga kombet e tjera ballkanike, që e konsoliduan identitetin përmes gjuhës, letërsisë dhe fesë, shqiptarët mbetën të vonuar në këtë proces nga sundimi osman, duke e zhvilluar atë kryesisht falë përpjekjeve të elitës dhe diasporës.

Teza jonë është se nacionalizmi shqiptar, si në fillesat e tij ashtu edhe në zhvillimin e mëvonshëm, nuk përbënte një rrymë homogjene, por një dukuri të segmentuar në kuptim, vetëdije, traditë, kulturë dhe orientim strategjik. Krahas rrymës rilindëse, e cila mbështetej në kujtesën historike, në gjuhën shqipe me alfabet latin dhe në idealin e një shteti kushtetues, laik e të baraspeshuar midis gegëve dhe toskëve, pas vitit 1908 u shfaqën edhe forma të tjera të nacionalizmit, të ndikuara nga xhonturqit dhe të përfaqësuara nga esadistët dhe ehlikjamistët-otomanistë, të cilët promovuan një model shtetëror sulltanor e integralist, në kundërshtim me traditën iluministe të Rilindjes. Edhe brenda vetë lëvizjes rilindëse – nga Lidhja e Prizrenit te Vlora (1912) dhe Durrësi (1914) – ekzistonin vizione të ndryshme për shkallën e pastërtisë nacionale dhe kulturore: nga nacionalizmi i klerit katolik në Shkodër dhe ai i diasporës shqiptare në SHBA, Zvicër, Rumani, Egjipt e Itali, tek ai i intelektualëve myslimanë në Stamboll dhe qëndrimi më i moderuar i bejlerëve patriotë, të cilët mbështetnin shkëputjen nga perandoria, por jo një ndarje të plotë dhe radikale prej saj. Pse i përmbahemi një teze të tillë? Ky është një përfundim i arritur për shkak të kërkimit në përgjithësi. Diferencimet, sipas meje, lidhen kryesisht me strukturën krahinore dhe religjioze të Shqipërisë, orografinë e vendit, shkallën e pranimit të pushtetit otoman dhe të imponimeve të tij superstrukurore, nivelin e emancipimit ose të përhapjes së padijes në shoqërinë shqiptare, si dhe shkollimin etj. Bëhet fjalë për një shoqëri patriarkale, ku të drejtat dhe privilegjet e veçanta mbijetuan në një kontekst anarkie të lënë qëllimisht

⁹ Todorova, *Imaging the Balkans*, 176-177.

nga pushteti otoman, dhe e cila kishte pak ose aspak ngjashmëri me shoqëritë borgjeze dhe me shoqërinë civile në lindje të tyre.¹⁰

Të gjithë këta faktorë – që lidhen me historinë e politikave pushtuese, me përçarjet dhe zhvillimet me drejtime të ndryshme ndër shtresat e popullsisë shqiptare – vonuan rizgjimim kombëtar dhe bënë që ai të zhvillohej në mënyrë të pabarabartë dhe me ndërprerje.¹¹ Edhe pasi shteti shqiptar u pranua ndërkombëtarisht, territori i tij mbeti i copëtuar, pasi zona të tëra në veri, lindje dhe jug – ndër më rezistueset dhe më të ndërjegjegjshmet, si malësitë katolike, Kosova dhe Labëria – mbetën jashtë kufijve të Shqipërisë si pasojë e vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve në Londër (1913). Ndërkaq, pjesa qendrore që mbeti brenda kufijve të shtetit shqiptar kishte qenë më pak e përfshirë në lëvizjen rilindëse dhe përbëhej nga bashkësi me përvoja historike të ndryshme, për të cilat koncepti i shtetit kushtetues dhe laik mbetej i huaj. Kësisoj, procesi i shtetformimit u shndërrua në një mision tejet të vështirë, që kërkonte mbështetje të jashtme për mbrojtjen e shtetit dhe për zhvillimin e një identiteti të ri kombëtar, përmes shkollës shqipe dhe institucioneve publike.

Në dhjetëvjeçarin e dytë të shek. XX, largimi i Perandorisë Osmane nuk solli ndryshime të menjëhershme në Shqipëri. Pas pesë shekujsh nën sundimin e Stambollit, shqiptarët mbetën pjesë e një bote ballkanike të formësuar nga qytetërimi osman, i cili ndryshonte thelbësisht nga modeli i qeverisjes që nacionalistët u përpoqën të vendosnin në Vlorë dhe Durrës. Kjo trashëgimi, e rrënjësuar në jetën e përditshme dhe në zonat e prapambetura me analfabetizëm të lartë, e vështirësoi përvetësimin e kulturës së re politike dhe shtetërore.¹²

Në Shqipëri, pavarësia e vitit 1912 solli një ndryshim të thellë: krijimin e një shteti laik dhe europian, me barazi të plotë për të gjithë qytetarët – përfshirë ata që deri atëherë kishin qenë nënshtruar të dorës së dytë. Kjo solli një tronditje të veçantë për shtresat e konvertuara dhe për bejlerët konservatorë, të mësuar me privilegje nën rendin osman. Për ta, shteti i ri shekullar u perceptua si humbje statusi dhe si kërcënim nga *raja*-të e dikurshme. Në qytetet kryesore dhe në zonat me ndërjegjegje kombëtare të dobët, ky ndryshim qytetëruës u përjetua si cenim i pozitës

¹⁰ Ypi, *The Albanian Renaissance in Political Thought*, 662.

¹¹ Salleo, *Shqipëria: Gjashtë muaj mbretëri*, 28.

¹² Barbara Jelavich, *History of Balkans, Twentieth Century*, volume 2 (Cambridge: Cambridge University Press, first publication 1983, reprinted in 1999), 104.

së trashëguar. Në mungesë të një sistemi arsimor kombëtar dhe nën ndikimin pengues të shkollave të huaja, të kishave greke dhe të institucioneve fetare osmane, ky reagim ishte i kuptueshëm: “zgjimi nga gjumi” dhe ndërtimi i një vetëdijeje kombëtare do të kërkonin ende kohë.

Shqipëria nuk përbënte një rast tipik shkëputës si shtetet e tjera ballkanike. Rilindja dhe programet autonomiste ishin kryesisht produkt i elitave të shpërndara, me ndikim të pabarabartë, për shkak të zhvillimeve të ndryshme shoqërore, kujtesës historike paraosmane dhe statusit të privilegjuar të disa shtresave në Perandorinë Osmane. Në veri, mbështetja e Austro-Hungarisë ndaj klerit katolik frenoi presionin sllav e ortodoks, ndërsa në jug ndërhyrja e Patrikanës Greke, përmes ndalimit të shkollimit në shqip, dëmtoi identitetin ortodoks shqiptar, i cili mbijetoi falë elitës së vet të mërguar. Në fillim të shek. XX, teksta lëvizja kombëtare mori vrull, shqiptarët u përballën me ambiciet ekspansioniste të Serbisë, Malit të Zi dhe Greqisë. Lindja e Shqipërisë së pavarur, e lidhur me shpërbërjen e Perandorisë Osmane, u bë e mundur kryesisht nën presionin e Austro-Hungarisë dhe, në mënyrë më të kufizuar, të Italisë.¹³

Ngadalësimi i konsolidimit kombëtar shqiptar u ndikua nga diversiteti fetar kompleks, trashëgimi e periudhës osmane që kishte krijuar tri komunitete të dallueshme me qendra të ndryshme ndikimi. Në agimin e shtetformimit, kujtesa paraosmane po zbehej, sidomos në jug ndër ortodoksët dhe në qendër ndër myslimanët, duke e bërë trashëgiminë osmane një faktor të qëndrueshëm demografikisht dhe kulturorisht. Procesi u ndërlikua më tej nga format e ndryshme të vetëdijes kombëtare në krahina dhe qytete si Shkodra, Korça, Elbasani, Gjirokastra e Berati. Për disa komunitete, trashëgimia osmane u perceptua si pjesë e identitetit, deri në kundërvënie me shtetin e ri, siç dëshmon kryengritja otomaniste e viteve 1914-1915. Në këtë kontekst, kufiri ndërmjet ndikimit të trashëgimisë osmane dhe veprimit të nacionalizmit turk të xhonturqve mbetet i paqartë dhe delikat për t’u përcaktuar. Në këtë pikë, ne pajtohemi me tezën e Todorovës.¹⁴

Rilindja e nacionalizmit shqiptar i përket epokës së ngritjes së irredentizmit, e cila filloi me Revolucionin nacional grek dhe përfundoi me Luftën e Parë Botërore.¹⁵ Në qoftë se për vendet e Europës

¹³ Todorova, *Imaging the Balkans*, 170.

¹⁴ *Po aty*, 176.

¹⁵ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Second Edition (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), XVI, “Introduction”, dhe në 62-84, 85-105. Bazuar në një

Perëndimore lindja e kombit në kuptimin modern ka qenë produkt i përçarjes së rendit ndërkombëtar të krishterimit mesjetar dhe përfaqësonte projeksionin në një plan kombëtar kolektiv të frymës së Rilindjes së individualizmit aventuresk dhe vetafirmues,¹⁶ Rilindja Kombëtare dhe formësimi i nacionalizmit shqiptar si entitet politik ishin produkt i shpërbërjes së gjatë të Perandorisë Osmane, tërheqjes graduale të Fuqive të Mëdha nga mbrojtja e *status quo*-së, zhvillimit të segmenteve me kujtesë paraosmane dhe ndikimit të Europës në brigjet adriatike. Pyetjet kryesore lidhen me vonesën e këtij procesi dhe veçoritë që e dallojnë nga nacionalizmat e tjerë ballkanikë. Ky ishte zgjimi gradual i një populli mbi kujtesën e turbullt të një indpendence të dikurshme adriatikase, në një kohë kur Perandoria Osmane po shpërbëhej, duke ruajtur struktura arkaike ekonomike, shoqërore e kulturore, veçanërisht në trojet shqiptare. Ndërsa qendra osmane adoptonte elemente administrative europiane, periferia perëndimore mbetej e prapambetur – një “njollë mesjetare” në agimin e shek. XX. Nacionalizmi shqiptar u shfaq si lëvizje romantike e elitës së emancipuar të të tria besimeve, por me ritme të ndryshme, në një kohë kur ndryshimet ndërkombëtare dhe depërtimi ekonomik e kulturor i Europës në perandori po transformonin perceptimin e rendit osman edhe ndër shqiptarët.

Hobsbawm-i mendon se koncepti mbi përkatësinë shqiptare dhe identitetin nacional ka qenë kryesisht një vetëdije e të diturve, pasi nuk është e qartë se deri në ç’masë shqiptarët e zakonshëm, në fund të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX, e shihnin veten si të tillë apo ndienin afinitet me njëri-tjetrin. Kjo do të thotë se ata, jomasivisht, kishin një ndjenjë të fortë të identitetit kolektiv. Si shembull, ai përmend emigracionin drejt SHBA-së gjatë kësaj periudhe, i cili përbëhej nga shqiptarë ortodoksë që shpesh nuk e identifikonin veten me shqiptarët,¹⁷

periodizim të E. H. Carr-it, në veprën e tij, *Nationalism and After* (London: Macmillan & Co. LTD, 1945), 2-37), që e ndante lindjen dhe zhvillimin e nacionalizmit në katër faza: 1. Europa pas paqes së vitit 1815; 2. ngritja e irredentizmit, që fillon me Lëvizjen për pavarësinë e Greqisë; 3. epoka e Versajës/Wilson-it, në të cilën u ndërtuan shumë shtete-kombe të reja; 4. epoka e pastrimeve etnike në fund të viteve 1930 dhe përgjatë viteve 1940; si dhe 5. epoka e pestë, e cila, sipas Gellner-it, njihet si epoka e “zbutjes” (attenuation), pasi rritja e pasurisë do të ndikonte në zvogëlimin e pasioneve nacionaliste.

¹⁶ Edward Carr, *Nationalism and After* (London, Macmillan & Co. LTD, 1945), 1.

¹⁷ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 53.

por me ortodoksët epirotë grekë. Megjithatë, ishin pionierët e nacionalizmit ata që, për të kapërcyer përçarjet e brendshme mes klaneve dhe zotërinjve, u bënë thirrje bashkatdhetarëve të tyre për solidaritet, duke përdorur argumente bindëse, përpara se t'i drejtoheshin gjuhës si faktor bashkues. Siç thoshte Naim Frashëri: “Të gjithë jemi një fis, një familje e vetme, jemi të një gjaku dhe të një gjuhe”. Gjuha, megjithëse nuk mungonte, ishte e fundit.¹⁸

Gjithsesi, nacionalizmi shqiptar lindi si një ide e inteligjencies, që e barte brez pas brezi këtë kujtim krenar të Arbërisë në komunitetet ku ndërlihdja me kohën paraosmane nuk ishte shuar plotësisht. Kësaj pikëpamjeje të përgjithshme mbi lindjen e nacionalizmit, fillimisht si ide e elitave intelektuale, i përmbahet Elie Kedyrie.¹⁹ Ky nacionalizëm, shkëndijë e mendjeve më të kthjellëta të shoqërisë shqiptare, lindi në disa zona me zhvillim të veçantë ose në diasporën patriotike, ndërkohë që shoqëria vendase mbetej thellësisht rurale, e fragmentuar dhe e prapambetur ekonomikisht e kulturorisht. Shqipëria ruante mbetje të feudalizmit, të strukturave fisnore dhe të një vetëdijeje të mjegullt për prejardhjen dhe identitetin kombëtar. Nacionalizmi shqiptar ishte, në thelb, produkt i tranzicionit ballkanik nga rendi osman drejt lindjes së shteteve kombëtare, në kuadër të zhvillimit kapitalist dhe urbanizues të rajonit. Në këtë proces, ngjizja e nacionalizmit shqiptar dhe shndërrimi i tij në lëvizje shtetformuese ndodhi ndër më të fundit në Ballkan. Kjo vonesë lidhej me karakterin kompleks dhe thellësisht agrar të shoqërisë shqiptare, që nuk mundësonte zhvillimin e shpejtë të vetëdijes kombëtare.²⁰ Edhe pse shqiptarët reagon mbi identitete të caktuara, ndasitë e brendshme penguan formimin e unitetit kombëtar dhe të një nacionalizmi të qëndrueshëm. Shqipëria përbëhej nga komunitete që ndanin të njëjtën gjuhë me dy dialekte, por që u përkisnin kulturave e besimeve të ndryshme, të ndara nga mungesa e komunikimit, infrastruktura e dobët dhe hendeku midis qyteteve të pakta dhe zonës së gjerë rurale. Shoqëria agrare, e dominuar nga struktura fisnore, privilegje klasore dhe ndikimi i klerit, prodhonte identitete të fragmentuara. Pas largimit të elitës princërore në shek. XV, vendi mbeti i ngurtësuar në një model perandorak aziatik, me komunitete të izoluara, analfabetizëm

¹⁸ *Po aty*, 54.

¹⁹ Elie Kedyrie, *Nationalism*, fourth edition (Oxford: Blackwell, 1993), 56-86.

²⁰ Gellner, *Nations and Nationalism*, “Introduction”, by John Breuilly, XXI.

masiv dhe pa arsim kombëtar. Ndalimi nga autoritetet osmane i përdorimit të gjuhës shqipe pengoi krijimin e një kulture të shkruar popullore – një parakusht për formimin e një kombi modern. Kësisoj, deri në shek. XIX, shqiptarët nuk përballeshin me detyrën e krijimit të kombit nga e para, por me “zgjimin” e tij dhe rivendosjen në shinat e kulturës vendase, përmes gjuhës së shkruar shqipe, përcaktimit të territorit kombëtar dhe ndërtimit të një ideologjie unifikuese mbi identitetin kombëtar, përtëj dallimeve fetare.

Fati ishte se shqiptarët zotëronin qartë njëfarë ndërgjegje proto-kombëtare, edhe pse ishin të ndarë nga një numër më i madh dallimesh fetare sesa zakonisht ndodh në një territor me madhësinë e Uellsit (forma të ndryshme të islamit, ortodoksisë, katolicizmit romak).²¹ Dhe identiteti i veçantë fetar, sado i fuqishëm të jetë, i marrë në vetvete, nuk është i ngjashëm me nacionalizmin ose përkatësinë në një fis etnik.

Nacionalistët shqiptarë kërkuar që gjuha shqipe të shkruhej me alfabet latin, jo me germa arabe apo greke. Kjo zgjedhje lidhej jo vetëm me traditën mesjetare të shkrimit të shqipes dhe me rolin e klerit katolik gjatë sundimit osman, por edhe me dëshirën për të afirmuar një identitet të veçantë kulturor, të barabartë me atë të popujve fqinj, pavarësisht nivelit të lartë të analfabetizmit në vend.²²

Rilindja Kombëtare Shqiptare ishte produkt i ndryshimeve të brendshme që po përjetonin trevat shqiptare, veçanërisht në qendrat ekonomike e kulturore si Shkodra, Gjakova, Korça e Berati – që u bënë shtylla morale të nacionalizmit purist. Këto hapësira urbane krijuan kushtet për zgjimin kombëtar, për vetëdijen e përkatësisë dhe për rikthimin të memoria paraosmane, duke formësuar një identitet të pashartuar me ndikime të huaja. Si në çdo shoqëri paraindustriale, ndërveprimi i drejtpërdrejtë (*face to face societies*) përcaktonte strukturat sociale: individët njihnin rolin dhe pozitën e njëri-tjetrit, dhe pikërisht kjo strukturë i jepte kuptim identitetit, ndërsa kultura shërbente për ta përforcuar atë.²³

Duke mos harruar veprat e para të Rilindjes Kombëtare Shqiptare, krizat e viteve 1875-1881, kryengritjet e viteve 1910, 1911, 1912 dhe luftërat ballkanike (1912-1913), përfaqësojnë njëkohësisht pika kthese në

²¹ Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, 70.

²² *Po aty*, 115.

²³ Gellner, *Nations and Nationalism*, 85-105.

historinë e Gadishullit Ballkanik dhe në historinë osmane dhe janë, pa asnjë dyshim, edhe referenca në zhvillimin e nacionalizmit shqiptar.

Konsulli austro-hungarez në Janinë shkruan në vitin 1912 se kryengritja e vitit 1911 në veri vërtet “nuk solli me vete një bashkëpunim të shqiptarëve muslimanë me shqiptarët katolikë, edhe pse lëvizjes së çetave të formuara në Toskëri u mungonte veprimi i përbashkët dhe energjik, prapëseprapë nuk mohohet se ngjarjet e verës së kaluar e kanë forcuar ndjenjën e bashkimit midis veriut dhe jugës, dhe ndërgjegjen kombëtare ato e kanë ngritur. ... Sot çdo bariu tosk, po t'i drejtosh pyetjen për kombësinë e tij, të përgjigjet «Unë jam shqiptar». Taktika e gabuar e xhonturqve, të cilët në rastin e shqiptarëve donin të hidhnin në luftë fenë kundër kombësisë, e ka çuar sot punën tek toskët deri në atë shkallë, sa që sot feja është vënë krejtësisht në vijë të fundit, ndërsa çështja vendimtare është bashkimi kombëtar”.²⁴

Clayer-i mendon se nacionalizmi shqiptar ka qenë specifik, pasi u zhvillua kryesisht rreth gjuhës dhe jo rreth fesë.²⁵ Edhe Todorova argumenton se rasti shqiptar përbën një përjashtim, sepse ideali nacionalist u zhvillua njëkohësisht midis përbërësve të ndryshëm fetarë, shumica e të cilëve ishin myslimanë, dhe sepse rreziku i perceptuar nga jashtë vinte nga lagjet e krishtera (greke dhe serbe) dhe jo nga qendra myslimane.²⁶ Zhvillimi i nacionalizmit shqiptar u bë kryesisht përmes gjuhës, kulturës dhe shkollës, por jo në mënyrë të njësuar në gjithë territorin që në fillësë. Shtrirja e tij e plotë dhe ndërkomunitare u arrit gradualisht: fillimisht me pavarësinë e vitit 1912, më pas gjatë viteve 1916-1918, dhe u konsolidua në vitet 1920, kur shteti shekullar e kushtetues u bë funksional. Në periudhën e Rilindjes dhe të pavarësisë së parë, ky zhvillim kufizohej në qendra me autonomi kulturore ose në kolonitë shqiptare të diasporës – në SHBA, Zvicër, Egjipt, Rumani, Bullgari e Itali – ku ideali kombëtar u ruajt dhe u kultivua nga elitat intelektuale e administrative të formuara jashtë vendit. Në hapësirat ku presioni otoman ishte i fortë dhe liria e kufizuar, nacionalizmi nuk mund të zhvillohej natyrshëm. Megjithatë, qendrat e ndriçimit kombëtar, edhe

²⁴ *Alfabeti i Gjuhës Shqipe dhe Kongresi i Manastirit (Studime, materiale, dokumente)*, editorë: A. Buda, M. Domi, S. Pollo, K. Prifti, M. Samara (Tiranë: Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë – Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1972), 397. Raport i konsullit Bilinski, Janinë, 5 shkurt 1912.

²⁵ Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, 639.

²⁶ Todorova, *Imaging the Balkans*, 177.

pse të pakta dhe të shpërndara në një shoqëri të prapambetur e analfabete, u bënë gradualisht motorë të rigjenerimit të vetëdijes kombëtare paraosmane. Ato përgatitën moralisht pavarësinë, mbijetuan gjatë viteve të restaurimit otomanist dhe pushtimeve të huaja (1914-1916), dhe u ringjallën fuqishëm në periudhën 1916-1918, duke hapur rrugën për zhvillimin e mëtejshëm të shtetit shqiptar pas Luftës së Parë Botërore. Nacionalizmi shqiptar, si të gjithë nacionalizmat e tjerë, është zhvilluar nga intelektualët, në interes të frymëzimit të elitës dhe më pas është përhapur ndër masa, sipas nivelit të kuptimit të tyre, i cili në shoqërinë shqiptare ka ndryshuar në përthithje sipas rajoneve dhe niveleve të zhvillimit arsimor. Para së gjithash, përhapja dhe përftimi u përkasin disa prej qendrave urbane kryesore të vendit.

Shqiptarizimi

Përkufizimet e nacionalistëve rilindës nuk u mbështetën vetëm në gjuhë, por edhe në idetë e origjinës së përbashkët, gjakut, zakoneve dhe territorit të përbashkët. Çdo komb është, në thelb, një konstrukt kulturor, i lidhur nga historia, kujtesa, gjuha, ndjenjat metafizike të përkatësisë dhe ndjesia e fatit të përbashkët. Këtyre u shtohen ngjashmëritë në zakone, kulturë, fe, muzikë, art dhe madje edhe në besimet politike. Prandaj, nuk ekziston një përkufizim unik apo objektiv i konceptit të kombit që të përcaktojë qartë të drejtën për vetëvendosje, nacionalitet apo shtetësi.²⁷

Adrian Hastings e përdor rastin e kombit shqiptar për të shpjeguar një sërë termash. Ai shkruan se “përkatësia etnike është një bashkësi e përbashkët e kulturës, por në etni të ndryshme, elemente të ndryshme merren për të siguruar kriteret vendimtare të përkatësisë. Mund të ketë, **nën-etni të qëndrueshme, të cilat mund të bazohen në zonën, diferencimet gjuhësore, fenë ose një histori të bazuar në asimilimin e pjesshëm të ndonjë grupi shtesë.** Është e vështirë të përkufizohet se çfarë përbën një diferencim të brendshëm, që është domethënës në vetvete, por jo përçarës i një etnie të vetme, për shembull feja – katolike apo myslimane – mes shqiptarëve. Gjithsesi, mbijetesa e vazhdueshme e një diversiteti kaq domethënës si ky brenda një grupi, që ende e sheh

²⁷ Harry G. Gelber, *Sovereignty Through Interdependence* (London-The Hague-Boston: Kluwer Law International, 1997), 102-103.

veten si të lidhur shoqërisht, do të duhet të jetë një faktor kryesor në ndërtimin e këtij të fundit si 'komb' dhe jo si 'etni'. Shkalla e vetëdijes shoqërore e nevojshme për pranimin e një diversiteti të tillë brenda grupit të dikujt është me të vërtetë një karakteristikë e kombësisë”.²⁸

Clayer-i mendon se, nëse shqiptaria dhe i gjithë spektri i konstruksioneve të saj shihen më gjerë, do të konstatohet ekzistenca e konstrukteve identitare që përgjithësisht kanë qenë “në caqe”, të cilat nuk janë ligjëruar mbi bazën e divergjencave dhe të kundërshtive, por mbi konvergjenca dhe kombinime; këto konstruksione hibride kanë qenë më të brishta dhe më jetëshkurtra sesa konstruksionet ekskluzive. Në hapësirën myslimane të pjesës qendrore të gadishullit, veçanërisht në Maqedoni dhe në Kosovë, e sidomos në qendrat urbane, shqiptaria dhe turqizmi patën prirje të përziheshin me njëri-tjetrin. Turqizmi dhe shqiptaria shkriheshin në një identitet osman dhe islam. Ky kombinim, si në këto rajone ashtu edhe në disa epiqendra të tjera të adhurimit të së kaluarës, eci me të njëjtin hap me idenë se vetëm Perandoria Osmane ishte e aftë të mbronte myslimanët përballë orekseve të vendeve ballkanike dhe të Fuqive të Mëdha.²⁹ Teza e mbrojtjes së identitetit shqiptar mysliman vetëm nën Perandorinë Osmane, e përhapur në një shoqëri pa mundësi analitike të gjerë, u interpretua shpesh në mënyrë të ngushtë. Në të vërtetë, si myslimanët ashtu edhe të krishterët shqiptarë e gjetën mbrojtjen e identitetit të tyre në një “religjion” të ri – atë nacional, të ndërtuar mbi trashëgiminë arbërore dhe simbolikën skënderbegiane. Në anën katolike, elita e mbrojtur nga Protektorati i Kultit të Austro-Hungarisë ndërtoi modelin paraosman të identitetit kombëtar përmes shkollës, botimeve, veprimtarisë kulturore e gazetare dhe shoqatave promovuese. Qëllimi ishte jo vetëm ringjallja e komunitetit katolik dhe ngritja arsimore e brezit të ri, por edhe përhapja e këtij konstruksioni identitar në mbarë shoqërinë shqiptare. Megjithatë, ky ideal nuk u pranua në mënyrë të njëjtë në hapësirat ku identiteti ishte i lidhur ngushtë me islamin dhe otomanizmin. Aty, për shkak të formësimeve kulturore të përziera dhe ndikimit të vazhdueshëm të rrjeteve proosmane, ideja e bashkimit mbi bazën e një nacionalizmi të përbashkët shpesh perceptohej me dyshim.

²⁸ Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood, Ethnicity, Religion and Nationalism*, sixth publication (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 173.

²⁹ Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, 643-644.

Kemi të bëjmë me një sub-nacionalitet të krishterë brenda nacionalitetit shqiptar, elita e të cilit ndoqi një linjë të qartë politike drejt formimit të kombit: rikthimin në identitetin paraosman, arsimimin në shqip me alfabet latin, ndërtimin e një sistemi shkollor vendas dhe themelimin e një shteti kushtetues e laik, të barabartë për të gjitha komunitetet. Kjo prirje ishte e natyrshme për popujt e krishterë të Europës, sipas përkufizimit të Adrian Hastings-it, i cili e lidh lindjen e nacionalizmit me traditën e krishterë. “Në shoqëritë jokrishtere, nacionalizmi, – thotë ai, – lind si produkt i ‘perëndimorizimit’ përmes kujtesës historike, protektorateve kulturore, tregtisë dhe ndërveprimeve me Perëndimin”. Shqipëria post-osmane, me shumicë jo të krishterë, e përqafoi nacionalizmin si pjesë të modernitetit perëndimor, jo si ideologji me rrënjë fetare, ndonëse vetë konceptet e kombit dhe të shtetit kombëtar mbeten të lidhura me mendimin e krishterë. Edhe në vende ku këto ide u shfaqën jashtë botës së krishterë, ato shpesh u përhapën si pjesë e një procesi më të gjerë të imitimit të kulturës perëndimore (dhe, në mënyrë jo të drejtpërdrejtë, të kulturës së krishterë).³⁰ Dhe ky, sipas nesh, është rasti tipik i përbashkimit të elitës shqiptare të Rilindjes dhe të shtetformimit, e cila vinte nga nënshtresa të veçanta të nacionit, për sa u përkiste religjioneve dhe krahinave të vendit.

Clayer-i vëren se, edhe pse në qarqet patriotike shqiptare u ndie herët nevoja për ndërtimin e një identiteti kombëtar përtej fesë, ishte tepër e vështirë të shmangej identifikimi kolektiv mbi baza fetare, pasi ky element mbetej qendror në funksionimin e shoqërisë. Shtojmë se, në fillimet e modernitetit, inkuadrimi fetar i popullsisë po bëhej më rigoroz dhe kufijtë ndërmjet komuniteteve po përcaktoheshin më qartë, pikërisht në kohën kur shqiptarët kishin nevojë t’i kapërcenin këta kufij për t’u bashkuar përballë agresioneve të fqinjëve sllavë e grekë. Kështu, individi ishte i detyruar të përvetësonte norma identitare më të dallueshme, duke e afruar konfensionalizmin me ideologjinë kombëtare. Katolikët dhe myslimanët sunitë kishin gjithashtu prirjen për ta përzier identitetin kombëtar shqiptar me identitetin fetar, dhe kjo krijonte problemin³¹ kryesor në procesin përbashkues të nacionit, aq të vjetër, por edhe aq të ri, duke pasur parasysh ndryshimet e pësuar në konstruksion gjatë shekujve të fundit.

³⁰ Hastings, *The Construction of Nationhood*, 185-186.

³¹ Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, 640.

Elita nacionaliste shqiptare e bazoi kërkesën për shtetësi mbi kriterin etnogjuhësor, i cili u bë themelor për legjitimimin e shtetformimit. Si kudo te popujt e kërcënuar nga asimilimi apo nga vonesat historike, nacionalizmi shqiptar mori formën e një kundërnacionalizmi mbrojtës të së drejtës për ekzistencë kombëtare. Megjithëse lindja e shtetit u shoqërua me idealet e lirisë, këto u përqafuan kryesisht nga elita, jo nga masa agrare, analfabete dhe e ngujuar në struktura fisnore. Kjo elitë kontribuoi në përhapjen e ndjenjës së përkatësisë kombëtare, përballë propagandës xhonturke dhe greke, që synonte asimilimin e ortodoksëve shqiptarë. Në veri, nacionalizmi gjeti terren të favorshëm falë punës së klerit katolik dhe izolimit shoqëror nga pushtuesi. Për shkak të shumëllojshmërisë fetare, veprimtarët e shqiptarizimit theksuan gjuhën, etnicitetin dhe trashëgiminë iliro-arbërore si faktorë unifikues, megjithëse energjia kombëtare mbeti e kufizuar për të mbështetur gjerësisht aktin e Pavarësisë së vitit 1912. Hobsbawm-i shkruan se ishte e natyrshme për pionierët e nacionalizmit shqiptar ta kërkonin identitetin kulturor te gjuha, duke qenë se besimi fetar dhe pothuajse çdo gjë tjetër në Shqipëri, dukej më shumë ndarëse sesa përbashkuese.³² Kemi të bëjmë me lindjen dhe zhvillimin e një nacionalizmi afetar, i cili herë pas here u kërcënuar nga politika panislamike e Turqisë, si në vitet 1914-1915, dhe nga politikat asimiluese të Greqisë ndaj ortodoksisë shqiptare, veçanërisht nga qarqet që synonin përfshirjen e Shqipërisë së Jugut – të quajtur prej tyre “Epir”, sipas terminologjisë iliro-epirote antike – brenda shtetit helen.

Pra, një veçanti e nacionalizmit shqiptar qëndron në faktin se konstruktionet e identitetit kombëtar kanë qenë të larmishme dhe se hendeku midis ligjërimit dominues dhe konstrukcioneve të ndryshme mbetet elementi më i rëndësishëm dallues krahasuar me nacionalizmat e tjerë ballkanikë.³³ Tiparet specifike kulturore dhe filozofike të shpërfaqura nga Rilindja Kombëtare Shqiptare kanë qenë jo të zakonshme dhe të vështira për t’u kuptuar, nëse dikush i zbaton në mënyrë skematike kategoritë tradicionale të Europës Perëndimore. Megjithatë, sipas Lea Ypit, një kombinim i artikulluar i ideve kryesore filozofike të iluminizmit dhe romantizmit, i lidhur me një shqyrtim të kujdesshëm të ngjarjeve historike, mund të prodhojë, sipas të gjitha

³² Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, 53.

³³ Clayer, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, 641.

gjasave, një kuptim më të sofistikuar të mitit të identitetit nacional dhe lidhjeve të tij me shfaqjen e strukturave shtesore moderne. Gjithsesi, në përmbajtjen e pjesës elitare të nacionalizmit kanë qenë themelore konceptet fundamentale të iluminizmit, të tilla si shekullarizmi, arsyeja, autokritika dhe teleologjia racionale, të cilat ndikuan në hapat e parë intelektualë për krijimin e një identiteti nacional shqiptar.³⁴

Tipologjitë e shtresave mbi të cilat ushtroi ndikim Rilindja Kombëtare: Rasti i Shqipërisë, i vendosur brenda kornizës së analizës mbi tipologjitë e nacionalizimit të Ernest Gellner-it

Në fillim të shek. XX, Shqipëria mbeti një shoqëri kryesisht agrare dhe e fragmentuar, ku kushtet nuk favorizuan formimin e kombit. Pushtimi osman dhe mungesa e traditës perëndimore kishin dobësuar homogenitetin e dikurshëm, ndërsa elita arbërore ishte zhdukur ose ishte mërguar. Vendi përbëhej nga bashkësi malore vetëqeverisëse në veri, komunitete myslimane në verilindje, fshatarësi në qendër dhe jug, si dhe qytete me orientime të ndryshme – disa drejt Perëndimit, të tjera nën ndikimin osman. Shoqëria ishte e prapambetur, nën kontrollin e bejlerëve, nuk kishte sistem arsimor kombëtar dhe ishte e dominuar nga analfabetizmi; vetëm kleri katolik dhe shtresat e formuara prej tij përfaqësonin një elitë të kultivuar me prirje perëndimore.

Nacionalizmi shqiptar nuk lindi nga fshatarësia, por nga segmentet më të arsimuara dhe të internacionalizuara të shoqërisë, si edhe nga diaspora. Megjithëse shqipja përdorej në dy dialekte kryesore, kultura vendase arbërore ishte dobësuar nga presioni politik, kulturor dhe fetar osman, duke krijuar në disa zona identitete hibride: shqiptarë që flisnin shqip, por ishin të shkëputur nga tradita vendase dhe ajo adriatikase. Kjo është ajo që Adrian Hastings e quan një përzierje të rrënjëve gjenetike në një hapësirë të caktuar, në të cilën, për shkak të kontrollit politik dhe territorial ose të marrëdhënieve familjare, krijohet një sens i përbashkët përkatësie etnike midis komponentëve socialë që bashkëjetojnë, por që, në thelb, në botëkuptimet, vetëdijen dhe përkatësinë e tyre etnike kanë shpesh vektorë të ndryshëm.³⁵

³⁴ Ypi, *The Albanian Renaissance in Political Thought*, 278.

³⁵ Hastings, *The Construction of Nationhood*, 171-172.

Një nga studiuesit bashkëkohorë më të njohur të nacionalizmit, sociologu Ernest Gellner, ka ndërtuar një model të tipologjive të nacionalizmit.³⁶ Bëhet fjalë për një model të tipologjive të situatave sociale që, njëkohësisht, si e lindin, ashtu edhe e pengojnë zhvillimin e nacionalizmit. Tipologjitë e zhvillimit të kombeve ai i lidh me tre faktorë përcaktues, të cilët ndikojnë në formimin e shoqërisë moderne. ***Faktori i parë është fuqia dhe pushteti; faktori i dytë është aksesimi në arsimim dhe në një kulturë moderne e të qëndrueshme, pra lexueshmëria, si e kundërta e analfabetizmit; ndërsa faktori i tretë është ekzistenca e një kulture të përbashkët ose e një diversiteti kulturor.*** Kjo pikënisje analitike, për rastin tonë, është e logjikshme, por jo plotësisht shteruese, sipas arsytimit që do të parashtrijmë më poshtë. Duke u nisur nga faktori i parë, shoqëria shqiptare e dekadës së dytë të shek. XX ishte, në pjesën më të madhe, një shoqëri kryesisht agrare, për shkak të frenimit të zhvillimit në krahasim me vendet e tjera adriatikase. Ky ngadalësim u shkaktua nga sundimi i gjatë otoman, i cili konservoi marrëdhëniet feudale më shumë se kudo tjetër në këtë pjesë të perandorisë. Ajo ishte një shoqëri periferike e perandorisë, në të cilën pushteti i sulltanit ushtrohej përmes bejlerëve dhe pashallarëve, vendas ose të dërguar enkas nga Stambolli, si edhe përmes administratës së krijuar prej saj. Për shkak të terrenit malor, në pjesën më të madhe të saj, ajo ishte një shoqëri baritore me ndërthurje të marrëdhënieve fisnore. (Malësori, prijësi i kësaj shoqërie në shumë pjesë të vendit, ishte njëkohësisht ushtari dhe, shpeshherë, edhe senatori, juristi dhe ministri i fisit të tij. E gjithë kultura, ose pothuajse e gjithë shoqëria, dukej e përqendruar tek individit dhe jo e shpërndarë mes tyre në forma të ndryshme.) Kjo shoqëri, pas luftërave ballkanike, doli nga sundimi i Perandorisë Osmane në një liri që nuk ishte ajo për të cilën kishte luftuar udhëheqësia. Fuqitë e Mëdha, me një sërë vendimesh, krijuan shtetin shqiptar në vetëm gjysmën e territorit të tij etnik dhe i imponuan vendosjen në një kuadër institucional të një shoqërie moderne, por me gjymtyrë funksionale të copëtuar. Kjo nënkupton se, për shkak të cungimit territorial, në këtë vend u ndërpre në “arteriet” e jetës shekullore, ndërsa në pjesën e mbetur, të caktuar për jetësimin politik, shteti shqiptar u kornizua në një sërë institucionesh të një shoqërie të centralizuar. Ruajtja e rendit, nga ai moment e tutje, nuk do të ishte më e shpërndarë në gjithë shoqërinë, si një detyrë e parësisë

³⁶ Gellner, *Nations and Nationalism*, 85-105.

fisnore baritore apo e të fortëve krahinorë të lidhur me pushtetin qendror otoman, por do të kalonte në duart e një agjencie ose grupi agjencish të centralizuara.³⁷ Kapërcimi drejt shtetit modern burokratik ishte i papranueshëm për bejlerët dhe të fortët krahinorë, të cilët humbnin privilegjet e tyre tradicionale. Në fillim të shek. XX, shoqëria shqiptare mbeti kryesisht analfabete, pa një sistem arsimor kombëtar, pa një alfabet të unifikuar dhe pa një gjuhë zyrtare të standardizuar. Përpjekjet e para për arsimim erdhën nga Austro-Hungaria, kleri katolik dhe iniciativa private në qendra si Shkodra e Korça; ndërsa vetëm me Qeverinë e Vlorës dhe Principatën e Wied-it filloi ndërtimi i një sistemi shtetëror arsimit. Megjithatë, specialistët e formuar në kulturën perëndimore shpesh përjashtoheshin nga administrata, të penguar nga pasunaret krahinorë të trashëguar nga rendi osman. Shoqëria shqiptare që hyri në modernitet ishte thellësisht e ndryshuar: pushtimi, konvertimet, emigrimi dhe kolonizimet kishin krijuar një mozaik kulturor e krahinor me interesa të ndryshëm. Ndërkohë, mbetjet e kulturës arbërore kishin mbijetuar vetëm në periferi, në zonat më të izoluar. Sfida e Rilindjes ishte që kjo trashëgimi e reduktuar – kujtesa skënderbegiane, gjuha dhe lidhja me Europën – të depërtonte sërish në një shoqëri të varfër, të shtypur dhe pa arsim laik.

Tipat që përcakton Gellner-i në teorinë e tij kombinojnë analizën e pushtetit me aksesin në edukim dhe kulturën e përbashkët, ose mungesën e saj. Këto tipologji gjenerojnë menjëherë katër situata të ndryshme. Në lidhje me aksesin në arsim (në këtë kuptim), ekzistojnë alternativa dhe situata të ndryshme të mundshme. Sipas Gellner-it, ekzistojnë katër mundësi të dallueshme: 1. mund të ndodhë që vetëm pushtetmbajtësit të kenë akses në arsimim dhe ta përdorin privilegjin e pushtetit për të ruajtur për vete monopolin e këtij akses; 2. si alternativë, mund të ndodhë që si pushtetarët, ashtu edhe pjesa tjetër e shoqërisë, të kenë akses në arsimim; 3. mund të ndodhë gjithashtu që vetëm pjesa tjetër e shoqërisë të ketë akses në arsimim, ndërsa pushtetarët jo – një situatë që, në pamje të parë, mund të duket absurde, e pabesueshme ose joreale; 4. së fundi, mund të ndodhë që asnjëra palë të mos gëzojë përfitimet e një aksesit të tillë; ose, thënë më thjesht, që si pushtetarët, ashtu edhe ata mbi të cilët ushtrohet

³⁷ *Po aty*, 85.

pushteti, të jenë “*dy tufa injorantësh, të zhytur në idiotësinë e jetës fshatare*”.³⁸

Ku bën pjesë shoqëria shqiptare e kohës në këtë klasifikim? Është e vështirë t'i jepet një përgjigje e prerë këtij rasti. Shoqëria shqiptare e shek. XX, deri në pavarësi, mund të konsiderohet si një shoqëri e tipave të ndërthurur 4 dhe 3, për arsyt që i kemi shpjeguar. E lëmë të hapur opsionin 3, për shkak të asaj që është shpjeguar më sipër mbi përpjekjet për zhvillim qytetar dhe arsimor në disa prej pak qendrave urbane të vendit, si dhe për përfitimin e një elite të ngushtë në edukim nga shërbimi ndaj pushtetit ose shkollimi i mbështetur nga Austro-Hungaria. Megjithatë, kjo elitë kryesisht operonte jashtë vendit, ose në Shkodër dhe Korçë. Pas shpalljes së Pavarësisë, ndryshimet në Shqipëri ishin të kufizuara për shkak të kohës së shkurtër dhe rrethanave të jashtme. Shoqëria mbeti kryesisht analfabete dhe pa akses në arsim, ndërsa pushtetin e mbante një udhëheqësi e ngushtë. Qeveria e Vlorës dhe ajo e Princ Wied-it u përpoqën të krijonin një sistem arsimor gjithëpërfshirës, me mbështetjen e Austro-Hungarisë dhe, pjesërisht, të Italisë, por politika shoviniste e Turqisë, Greqisë dhe Serbisë pengoi çdo përparim. Kështu, klasa e vjetër, e lidhur me rendin osman dhe pa arsimim, nuk ishte e gatshme të pranonte institucionet moderne europiane, ndërsa minoritetet e arsimuara, me kulturë liberale perëndimore, mbetën pa ndikim real. Me ardhjen e ehlikjamistëve dhe esadistëve, pushtetin e mori një lidership paradoksalisht i paarsimuar, i cili u imponua me forcë mbi masat analfabete dhe mbi elitat e kulturuara, duke përjashtuar çdo përpjekje për një shtet laik e europianizues. Shqipëria e viteve 1914-1915 përfaqëson, në terminologjinë e Gellner-it, një gjysmërast të “tipologjisë 3”: një shoqëri tradicionale agrare, ku si sundimtarët, ashtu edhe të sunduarit, ishin të mbyllur ndaj dijes dhe pa kontakt me industrializimin dhe modernitetin. Kjo ishte një shoqëri që vlerësonte luftën, autoritetin dhe pronën, por jo dijen, tregtinë e lirë apo administratën civile – një sistem që pengonte daljen nga prapambetja dhe modernizimin e shtetit.

Këto katër tipologji të lidhura me nivelin e aksesit në edukim, sipas Gellner-it, gjenerojnë menjëherë tetë situata të mundshme të shoqërive, si: 1. *industrializimi i hershëm pa katalizator etnik*; 2. *nacionalizmi i lindur në Perandorinë Habsburge, që përfshiu Europën Lindore dhe Jugore*; 3. *Industrializimi i pjekur dhe homogjen*; 4. *nacionalizmi klasik*

³⁸ *Po aty*, 87 (Gellner-i këtu përdor një shprehje të Karl Marksit).

*liberal perëndimor; 5. situata revolucionare dekabriste në Rusi, që nuk ishte një situatë nacionaliste; 6. nacionalizmi i diasporës; 7. situata jotipike paranacionaliste; 8. situata tipike paranacionaliste.*³⁹ Ne do të përpiqemi të përcaktojmë se ku gjendej shoqëria shqiptare e periudhës në studim, duke u bazuar në këtë klasifikim të Gellner-it mbi situatat e shoqërive. Nisur nga ky model i tipologjive dhe situatave që rrjedhin nga aksesit në edukim, ne mendojmë se shoqëria shqiptare kishte një strukturë mjaft heterogjene dhe nivele të ndryshme kulturore, ku përfshiheshin, në një minoritet të saj, të shpërndarë në disa segmente, elemente të liberalizmit klasik të Europës Perëndimore dhe të ndërveprimit paralel progresist të diasporës nacionaliste. Të gjitha këto elemente ekzistojnë mbi një shtrat masiv agrar, në mungesë të një sistemi të konsoliduar të shkollimit nacional dhe në kushte të analfabetizmit masiv. Këtu përfshiheshin edhe situatat jotipike paranacionaliste ose ato tipike paranacionaliste. Pra, në shoqërinë shqiptare nuk kemi të bëjmë vetëm me dy situata, apo vetëm me dy grupime shoqërore që priren të konvergojnë, por me një shumëllojshmëri situatash zhvillimore, si edhe me grupime të ndryshme sociale e kulturore. Për rrjedhojë, është e vështirë ta vendosim pa ngurrim rastin shqiptar në njërin nga prerjet apo situatat e mundshme të ofruara nga Gellner-i, njëlloj siç patëm vështirësi në klasifikimin e rastit tonë sipas modeleve të aksesit në edukim, midis pushtetarëve dhe pjesës tjetër të popullsisë. Gjithsesi, ne do të përpiqemi të arsyetojmë në këtë mënyrë: në Shqipërinë e fundit të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX, ku gjejmë të pranishme së paku tri sfera kulturore religjioze, të kombinuara me dy konstrukte dialektore dhe disa nëndialektore, ndeshim një situatë hipotetike kryesisht të linjës 8, por me disa shëmbëllime të linjës 7 dhe me reflekse nga jashtë të linjës 6 të këtij klasifikimi. Njëkohësisht, në disa segmente të territorit, të kufizuara në lagje të krishtera, evidentohet linja 4. Të shpjegojmë: linja 8, e cila karakterizon një situatë tipike paranacionaliste, tregon një prani shoqërore në të cilën dy kultura bashkëjetonin në të njëjtin territor. Në fakt, në rastin e Shqipërisë, kemi të bëjmë me më shumë se kaq: me një kulturë autoktone të ruajtur që nga Mesjeta paraosmane (kultura iliropërbërore, e lidhur kryesisht me popullsinë katolike të vendit, por jo vetëm), e cila nuk ka pësuar deformime të rënda. Megjithatë, në disa qendra urbane – si Shkodra, Gjakova, Prizreni, Lezha, Shëngjini – për

³⁹ *Po aty*, 91.

shkak të Protektoratit të Kultit, si dhe në Korçë, Berat, Gjirokastrë, për shkak të ndikimit të diasporës patriotike ose të shkollimit të shtresave të larta të popullsisë myslimane shqiptare, kryesisht në jug dhe në Elbasan, të gjitha këto hapësira kulturore, kush më pak e kush më shumë, kanë marrë injektive të elementeve të linjës 4. Kjo do të thotë jo vetëm se kanë pasur akses në kulturë në kuptimin antropologjik, por edhe se elitat e këtyre grupimeve bënin pjesë në Kulturën e Lartë të Europës Perëndimore, ose në atë të ofruar cilësisht brenda Perandorisë Osmane, për shkak të shërbimit në administratë (p.sh. fëmijët e bejlerëve të Shqipërisë së Jugut). Por, krahas saj, një masë e madhe e popullsisë gjendej në një konditë tipike ose jotipike paranacionaliste. Linja 7 tregon një situatë jotipike paranacionaliste, ku dy kultura (në rastin tonë, të paktën tri kultura madhore dhe disa subkultura, nën një emërtësë që reflekton jehonën e Arbërisë) bashkëjetonin në të njëjtin territor dhe funksiononin për homogjenitetin kulturor. Mirëpo, në rastin e Shkodrës dhe të Korçës, gjejmë gjurmë të nacionalizmit klasik liberal dhe perëndimor, të ndikuar në jug edhe nga diaspora nacionaliste, e cila kishte emigruar në SHBA, Zvicër, Rumani, Misir, Greqi, Stamboll etj. Në një rast të tillë, këta “xhepa kulturorë” zhvendosen në linjën 4, ku grupet kulturore kishin akses në edukim (dhe janë përpjekur ta standardizonin edhe gjuhën amtare), ose nuk e kishin dhe kërkonin ta merrnin atë. Në rastin e Shqipërisë nuk bëhet fjalë vetëm për dy kultura, por për të paktën tri kultura, secila e bazuar në religjion dhe në dy komunitete të mëdha nëngjuhësore, grupime të mëdha nëndialektore, të cilat, në fakt, nuk janë vetëm gjuhësore, por edhe të kodit të sjelljes sociale, kuptimit të raporteve njerëzore, zakoneve që ndjekin etj. Ndaj mund të themi se ne ecim në këtë territor përgjatë linjave 8, 7 dhe 4 të shpjegimit të situatave të Gellner-it. Linjat 7 dhe 8 përjashtohen nga problematika nacionaliste edhe për një arsye tjetër: sepse çështja e aksesit në një Kulturë të Re të Lartë, e cila është parakusht për hyrjen dhe përfitimet nga stili i ri i jetës, thjesht nuk lind. Ajo do të imponohet më pas gradualisht, sidomos pas vitit 1916 dhe veçanërisht pas rithemelimit të shtetit, me krijimin e sistemit nacional të edukimit në gjuhën shqipe dhe me zhvillimin e kulturës nacionale vendase (1918 e vijim). Këtu, në këtë hapësirë të Shqipërisë, ku mbizotëronin tipologjitë 3 dhe 4 dhe situatat 7 dhe 8, sipas teorisë së referuar më lart, askush nuk e kishte Kulturën e Re të Lartë; pra, askush nuk e kishte atë më shumë se kushdo tjetër. Pikërisht në këtë hapësirë do të gëlonte kundërrevolucioni nacional

ehlikjamist dhe esadist. Ky është, natyrisht, elementi thelbësor dhe qendror për teorinë e Gellner-it: nacionalizmi ka të bëjë me hyrjen, pjesëmarrjen dhe identifikimin me një kulturë të lartë arsimore nacionale, origjinale, e cila është e përbashkët me një njësi të tërë politike dhe me popullsinë e saj totale. Dhe, që të jetë i këtij lloji, duhet të jetë në përputhje me llojin e ndarjes së punës dhe me mënyrën e prodhimit, mbi të cilën bazohet kjo shoqëri. Shoqëria shqiptare, megjithatë, nuk ishte e tillë në çdo segment në periudhën që po shqyrtojmë dhe analizojmë. Përkatësia në linjat e situatave 7 dhe 8 mungon, madje edhe në formën e një ndërgjegjësimit apo aspirate për të. Nuk ka kulturë të lartë, as ndonjë normë, aq më pak një kulturë që të ketë prirjen dhe kapacitetin për t'u përgjithësuar në të gjithë shoqërinë dhe për t'u bërë kusht për funksionimin e saj në mënyrë efektive. Linja 7 përjashtohet dy herë nga çështjet nacionaliste: një herë për arsyet që sapo u përmendën dhe një herë sepse i mungon edhe diferencimi kulturor që mund t'i jepte "pickim", ngacmim apo shtysë për problemet e tjera, cilatdo qofshin ato. Rreshtimi 8 është më tipik për shoqëritë komplekse agrare sesa linja 7: shtresa sunduese është e identifikueshme nga një kulturë e veçantë që shërben si etiketë e gradës, duke pakësuar paqartësinë dhe, rrjedhimisht, tendosjen. Linja 7 me vazhdimësinë e saj kulturore, është jotipike për botën agrare.⁴⁰

Edukimi nacional dhe sistemi i komunikimit ekzistonin në xhepat e përparuar të Kulturës së Lartë të Shqipërisë, por mungonin tërësisht në Shqipërinë e linjës 8, ose 7, në qoftë se duam t'i marrim këto të fundit si situata që ndeshen ndër ne, brenda tipologjive 3 dhe 4, që ndërthuren në Shqipërinë e periudhës së fundit të pushtimit otoman dhe atë post-otoman. Me revolucionin nacional të viteve 1910-1912, pavarësinë e parë (1912-1914), në Shqipëri ndodhën zhvendosje të shpejta dhe të befasishme ndërmjet llojeve të ndryshme të nacionalizmit brenda së njëjtës shoqëri, në të mirë të përthithjes së pjesës së Shqipërisë të mbetur në linjën 8 brenda xhepave të konstruksionit nationalist, i cili prirej të transformonte kulturën e ndërlikuar dhe të përzier të shoqërisë agrare drejt traditës paraosmane/ boshteve të Rilindjes Kombëtare dhe, pse jo, në një plan perspektiv, edhe drejt kulturës liberale perëndimore. Mirëpo, shoqëria parakombëtare e Shqipërisë së përgjumur vazhdoi të rezistonte, sërish me ndihmën e agjentëve të ish-perandorisë. Duhej ndërhyrja e

⁴⁰ *Po aty*, 92.

Austrisë, që xhepat e Kulturës së Lartë të impononin ndryshimin total të shoqërisë gjatë viteve 1916-1918 dhe të përgatitnin ringritjen autonome dhe të vetvetishme të viteve 1919-1924. Pas kësaj, konstruksioni nacionalist e transformoi kulturën popullore në një kulturë vendase më të kultivuar dhe të sistemuar në sektorët më pak të ndikuar nga otomanizmi, ndërsa në sektorët me vendosje rastësore 7 dhe 8 filloi një zhvendosje graduale drejt identitetit fillestar, një proces spontan dhe mjaft i vështirë për t'u arritur.

Në fillim të shek. XX, Shqipëria ishte një shoqëri që po përpiquej të ringrihej kombëtarisht, por me vështirësi, për shkak të mungesës së një kulture të lartë të qëndrueshme dhe të centralizuar. Pjesa më e madhe e popullsisë mbeti pa arsim dhe pa të drejta politike, por ndante një kulturë popullore të përbashkët, të mbështetur në gjuhën dhe traditën zakonore, e cila mund të shndërrohej në kulturë kombëtare nëse pengesat identitare do të kapërceheshin. Intelektualët shqiptarë, të shpërndarë në diasporë, në Stamboll apo në zonat e mbrojtura nga protektoratet e kultit, përpiquehin të ringjallnin kujtesën historike, të unifikonin gjuhën dhe alfabetin, të themelonin shkolla dhe të hartonin kuadrin kushtetues të shtetit. Megjithatë, kjo rrugë drejt ndërgjegjësimit kombëtar nuk u përqaftua plotësisht nga të gjitha shtresat e shoqërisë.

Rasti i Rilindjes Kombëtare Shqiptare, si rilindje e vështirë e një populli të privuar nga aksesit në arsim dhe në kulturën e lartë të vetë nacionit, dikur pjesë e Europës, në fillim të shek. XX, i mbarsur edhe me injektive të fuqishme të kulturës së zhvilluar nga Perandoria Osmane, ***mund të shpjegohet përmes ndarjes që profesori me origjinë malazeze i Universitetit të Oksfordit, John Plamentaz***, ka bërë në një studim të tijin. Ai dallon dy tipa nacionalizmi: nacionalizmin e lindur në Europën Perëndimore (si rastet e bashkimit të Gjermanisë dhe të Italisë) dhe nacionalizmin në Europën Lindore, ku përfshihet edhe Ballkani,⁴¹ dhe rasti i Shqipërisë, i cili është më i ndërlikuar për shkak të veçorive të tij. Plamentaz-i e shihte nacionalizmin perëndimor si relativisht pozitiv dhe më të “këndshëm”, ndërsa nacionalizmin lindor si të neveritshëm dhe të dënuar me neveri nga vetë kushtet që e krijuan. Nacionalizmi perëndimor, sipas tij, vepronte në emër të kulturave të larta, të zhvilluara

⁴¹ John Plamentaz, “Two Types of Nationalism,” in: *Nationalism, The nature and evolution of an idea*, Eugene Kamenka (ed.) (Canberra: Australian National University Press, 1973), 23-36.

mirë, të centralizuara normativisht dhe të pajisura me një klientelë popullore mjaft mirë të përcaktuar. Gjithçka që kërkohej ishte paksa përshtatje ndaj situatës politike dhe kufijve ndërkombëtarë, në mënyrë që këtyre kulturave, folësve dhe praktikuesve të tyre t'u sigurohej e njëjta mbrojtje e qëndrueshme që rivalët e tyre gëzonin.⁴²

Plamenatz-i shpjegon se lindja, zhvillimi dhe zbatimi i nacionalizmit në vendet e Europës Lindore kaluan përmes revolucionit dhe diplomacisë, në të njëjtën masë sikurse edhe realizimi i nacionalizmit perëndimor. Por çështja nuk mbaronte me kaq. Sipas tij, ky lloj nacionalizmi lindor nuk operoi në emër të një kulture të lartë ekzistuese, të mirëpërcaktuar dhe të kodifikuar, e cila e kishte parambuluar në aspektin gjuhësor territorin e vet me aktivitete të qëndrueshme të shkrim-leximit, që nga Rilindja e hershme europiane ose nga shekulli i Reformacionit në kishë. Përkundrazi, ky nacionalizëm ishte aktiv në emër të një kulture të lartë të pakristalizuar siç duhet, një kulture që ishte thjesht aspiruese në krijimin e saj më të spikatur. Ai kryesoi, ose u përpoq të kryesonte, në një rivalitet të ashpër me konkurrentë të ngjashëm, mbi një hartë etnografike kaotike, të karakterizuar nga shumë dialekte, aleanca të paqarta historike e gjuhësore dhe nga popullsi që sapo kishin filluar të vetidentifikoheshin me këto kultura të larta kombëtare të rishfaqura. Kushtet objektive të botës moderne i kishin detyruar këto popullsi që, herët a vonë, të identifikoheshin me njërin prej këtyre komponentëve. Por, para se të ndodhte kjo, atyre u mungonte një bazë kulturore e përcaktuar qartë, si ajo që gëzonin kombet perëndimore.⁴³ Në çfarë mase qëndron kjo sentencë konkluzive e studimit të Plamenatz-it, e përpunuar më tej nga Gellner-i, për rastin e nacionalizmit shqiptar? Në rastin e Shqipërisë, Kultura e Lartë arbërore e kohës së Rilindjes u transferua nga Arbëria në Perëndim, në mërgatat dhe në qendrat universitare italiane, dhe mbijetoi si gjurmë vetëm në një sferë të lartë të komunikimit të kishës katolike, te prelatët katolikë shqiptarë (Gjon Buzuku, Lekë Matrënga, Pjetër Budi, Frang Bardhi, Pjetër Bogdani, Pal Hasi, Andrea Bogdani, Kuvendi i Arbrit,⁴⁴ shkollat fillore në Kurbin,

⁴² Po aty, 23- 29; Gellner, *Nations and Nationalism*, 96.

⁴³ Plamenatz, "Two Types of Nationalism", 30, 31, 33-34; Gellner, *Nations and Nationalism*, 97.

⁴⁴ Shih: Robert Elsie, *A biographical Dictionary of Albanian History* (London-New York: I.B. Tauris in association with The Center of Albanian Studies, 2013), 30-31, 44, 56, 66-67, 299-300; Odette Marquet, *Pjetër Bogdani. Letra dhe dokumente*

Blinisht të Zadrimës, Pdhanë), si edhe në kishën ortodokse (piktorët Onufri dhe i biri Andrea, Mihali nga Jerma, piktorët anonimë të kishës së manastirit të Shën Prodhomit në Voskopojë; Theodor Haxhifilipi (Dhaskal Todri) nga Elbasani që hartoi një alfabet të posaçëm; Grigor Durrsaku, i cili më 1761 përktheu Dhiatën e Re; Kostë Berati; Theodor Kavaljoti; nxënës i shkollës së Voskopojës, që botoi më 1779 edhe fjalorin greqisht-arumanisht-shqip; Grigor Gjirokastriti, që botoi Dhiatën e Re⁴⁵). Megjithatë, në masën e popullsisë së Arbërisë së shtrënguar në shtypje, kjo kulturë erdhi gradualisht: fillimisht duke u deformuar, më pas ra në harresë dhe në fund u shndërrua. Ajo u rishfaq në fillim të shek. XIX nën ndikimin e zhvillimeve europiane dhe, nga fundi i shekullit, nisi të përhapej mbi qendrat mbijetuese, duke u bërë bartëse e shpresës rilindëse për pjesën tjetër të kombit “të fjetur” nën kultura të huaja. Në një mjedis të ndërlkuar, me krahina të izoluara, dialekte të shumta dhe besime të ndryshme, rilindësit përcaktuan bazat e përbashkimit gjuhësor, arsimor dhe kulturor, duke thirrur kujtesën e Arbërisë mesjetare dhe të rezistencës së shek. XV. Ky proces përfaqësonte një formë të qëndrueshme të “inxhinierisë kulturore”, që synonte unifikimin e energjive gjuhësore, zakonore e shpirtërore drejt një qëllimi të përbashkët: krijimit të një lidhjeje organike ndërmjet kulturës dhe shtetit – thelbi i nacionalizmit modern shqiptar.

Është kjo arsyeja që studiuesit më në zë të historisë së kulturës kanë arritur në përfundimin se liturgjia dhe letërsia kishtare shqipe, e kohës së Buzukut, Budit, Bardhit dhe Bogdanit, shpëtuan gjuhën shqipe nga rreziku i asimilimit dhe i bastardimit tërësor të huaj, duke e futur sërish në rrugën e një gjuhe dhe letërsie të shkruar.⁴⁶ Pikërisht këtë fill kapën rilindësit e shek. XIX për të rivendosur në një drejtim vektorët kulturorë të nacionalizmit shqiptar.

Ashtu si popullsitë e tjera të Europës Lindore e Juglindore, edhe shqiptarët në fillim të shek. XX mbetën të lidhur pas besnikërive

(Shkodër: At Gjergj Fishta, 1997), 9-26; *Historia e Shqipërisë*, vëll. I, grup autorësh: Aleks Buda, Frano Prendi, Hasan Ceka, Injac Zamputi, Kristo Frashëri, Selim Islami, Skënder Anamali, Stavri Naçi, Stefanaq Pollo, Zija Shkodra (Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1959), 324- 327, 364-365, 373-384.

⁴⁵ Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare* (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1984), 75.

⁴⁶ *Po aty*, 74.

tradicionale ndaj fisit, territorit dhe fesë. Rilindësit dhe shtetformuesit shqiptarë duhej t'i vendosnin këto lidhje në shërbim të idealit kombëtar, duke ndërtuar një bosht identitar të qartë dhe duke përdorur diplomacinë për të afirmuar të drejtën e shqiptarëve mbi territorin dhe shtetësinë e tyre. Ata u përballën me sfida të shumta: mbrojtjen e popullsisë së dëbuar, shmangien e asimilimit, ruajtjen e tërësisë tokësore dhe përballjen me politikën ekspansioniste të fqinjëve dhe të Perandorisë Osmane. Më e vështira ndër to ishte kundërshtia e segmenteve proosmane dhe e klasës së bejlerëve, të cilët synonin të ruanin modelin oriental të sundimit dhe një identitet të veçantë nga ai i elitave që mbështetën pavarësinë, europianizimin dhe shekullarizimin e shtetit shqiptar.

Plamenatz-i i koncepton zhvillimet e nacionalizmit në vendet e Europës Lindore, përfshirë edhe Shqipërinë si një rast të veçantë të kësaj hapësire, si procese të brendshme të shoqërive respektive. Ndërkohë, skema e tipologjive dhe sistemeve referuese e Gellner-it e lë këtë ndarje mes Europës Perëndimore dhe Lindore brenda linjës 2 dhe 4, por njëkohësisht mban të hapur edhe interferencën e faktorit të diasporës nacionaliste, si një nënlloj i rëndësishëm dhe një fakt historik i spikatur, i cili, në rastin e nacionalizmit shqiptar, luajti një rol bazor në formësimin, orientimin, shtetformimin, diplomacinë dhe mbështetjen e minorancave të filluara të Kulturës së Lartë vendase. Këtë e theksojmë sepse diaspora nacionaliste e Shqipërisë luajti një rol të jashtëzakonshëm në trajtimin e problemeve të ringjalljes kulturore dhe identitare, në pikasjen e territorit nacional, në mbrojtjen diplomatike, në transformimin shoqëror dhe ekonomik të Shqipërisë, si edhe në procesin e shtetndërtimit.

Përfundime

Fundi i Luftës së Parë Botërore përbënte një moment dramatik për Shqipërinë, për shkak të zhdukjes nga skena europiane të Perandorisë Austro-Hungareze. Kjo krijoi dy vakuume të menjëhershme: të brendshëm – institucional, në pjesën më të madhe të territorit që ishte administruar nga austriakët për gati tre vjet – dhe të jashtëm, në arenën diplomatike, ku Shqipëria humbi përfaqësuesin e saj më të besueshëm midis Fuqive të Mëdha. Italia, ndonëse fituese përkrah Antantës, nuk mundi të luante një rol të qëndrueshëm në mbrojtjen e çështjes shqiptare. Megjithatë, vendimi i Këshillit të Lartë të Antantës për t'i dhënë Italisë

kontrollin ushtarak mbi Shqipërinë shmangu përsëritjen e pushtimeve serbe dhe greke, duke u dhënë forcave nacionaliste mundësinë të nisnin procesin e ripërtëritjes së shtetit, restaurimit të institucioneve dhe përfaqësimit në Konferencën e Paqes në Paris.

Përvoja ehlikjamiste dhe esadiste mbeti një kujtim i hidhur i së kaluarës, ndërsa administrimi austriak, italian dhe francez në pjesë të ndryshme të vendit la gjurmë pozitive në strukturimin e nacionalizmit dhe në ringritjen e administratës publike. Edhe pse vitet pasuese do të sillnin sfida të reja shtetformuese, elita nacionaliste nisi të ndërtonte një vetëdije më të qartë për përkatësinë dhe për nevojën e bashkimit mbi parimet e Kulturës së Lartë. Ish-esadistët, të mbetur pa udhëheqës pas ndalimit të Esad Pashës për t'u kthyer në vend, u përshtatën me rendin e ri politik dhe u bashkuan me forcat konservatore të bejlerëve të ish-perandorisë, duke gjetur figurën e tyre qendrore te Ahmet Bej Zogu. Ky i fundit, fillimisht në prapaskenë e më pas hapur, ndërtoi gradualisht një legalitet të ri institucional, që zëvendësoi kornizat e kongreseve të Durrësit (1918) dhe të Lushnjës (1920), duke përfunduar me konsolidimin e pushtetit të tij personal pas dhjetorit 1924, me mbështetjen e Serbisë. Elita e europianizuar e Kulturës së Lartë – diaspora nacionaliste, rrethet katolike të Veriut dhe nationalistët e Toskërisë – punoi gjatë viteve 1918-1924 për ripërtëritjen e Shqipërisë mbi bazat e pavarësisë së vitit 1912 dhe të Principatës së vitit 1914, duke ndjekur frymën e Kongresit të Durrësit dhe të Lushnjës. Qëllimi i tyre ishte rikthimi i legalitetit kushtetues me Mbretin Wied ose pasardhësin e tij, si garantë të një shteti europian të qëndrueshëm. Përplasjet politike të viteve 1920-1924 përfunduan me humbjen e elitës demokratike dhe fitoren e forcave konservatore, përfshirë ish-esadistët e transformuar, të cilët morën pushtetin pas dhjetorit 1924. Megjithëse regjimi i tyre përdori dhunë ndaj elitës properëndimore (si në shtypjen e Kryengritjes së Dukagjinit më 1926⁴⁷), pas vitit 1928 konservatorët ahmetianë u detyruan

⁴⁷ Shih për këtë: Camillo Libardi, *Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu* (Tiranë: Naimi, 2012). Shih gjithashtu: *The National Archives* (TNA), London (më tej: TNA), Foreign Office (FO) 371/11209, C 13324/925/90, *Mr William Seeds to Sir Austen Chamberlain*, Durazzo, 6 December 1926; C 13324/925/90, *Sir Austen Chamberlain to Mr William Seeds*, Durazzo, 27 December 1926; TNA FO 371/12070, C 2585/2585/90, *Annual Report, 1926*, Mr William Seeds to Sir Austen Chamberlain, Durazzo, 7 March 1927, pp. 10-12; C 2581/2591, *Sir Odo Russell to Holly See, Alleged persecution of*

të adoptonin elementet themelore të shqiptarizmit, shekullarizmit dhe europianizmit. Me shpalljen e mbretërisë, Shqipëria hyri në një fazë të re stabiliteti institucional: u krijua një administratë e rregullt, u zhvillua programi kombëtar i arsimit dhe u miratuan politika modernizuese që e orientuan vendin drejt Europës, ndërsa ndikimi turk në jetën e brendshme u zhduk përfundimisht.

Bibliografi:

Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit: Studime, materiale, dokumente. Redaktuar nga Aleks Buda, Mahir Domi, Stefanaq Pollo, Kristaq Prifti dhe M. Samara. Tiranë: Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë dhe Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 1972.

BUDA, Aleks & Frano Prendi, Hasan Ceka, Injac Zamputi, Kristo Frashëri, Selim Islami, Skënder Anamali, Stavri Naçi, Stefanaq Pollo dhe Zija Shkodra. *Historia e Shqipërisë*. Vëll. 1. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Universitar, 1959.

CARR, E. H. *Nationalism and After*. London: Macmillan & Co. Ltd., 1945.

CLAYER, Nathalie. *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar: Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Europë*. Tiranë: Përpyjekja, 2009.

ELSIE, Robert. *A Biographical Dictionary of Albanian History*. London–New York: I.B. Tauris, në bashkëpunim me The Center for Albanian Studies, 2013.

GELBER, Harry G. *Sovereignty Through Interdependence*. London–The Hague–Boston: Kluwer Law International, 1997.

GELLNER, Ernest. *Nations and Nationalism*. 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

Roman Catholics in Albania, 18 March 1927, pp. 28-30; C 3525/2591/90, *Execution of Catholic priest at Scutari*, Mr William Seeds to Sir Austen Chamberlain, Durazzo, 8 April 1927, pp. 31-33; TNA FO 371/12069, C 7573/946/90, Mr. Leeper to Sir Austen Chamberlain, Durazzo, 29 August 1927.

- HASTINGS, Adrian. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. 6th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- HOBBSAWM, E. J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- JELAVICH, Barbara. *History of the Balkans: Twentieth Century*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. Reprint, 1999.
- KADRIA, Sali. *Nacionalizmi Shqiptar në vitet 1912–1924*. ASA/Instituti i Historisë. Tiranë: Botimet albanologjike, 2020.
- KEDOURIE, Elie. *Nationalism*. 4th ed. Oxford: Blackwell, 1993.
- MARQUET, Odette. *Pjetër Bogdani: Letra dhe dokumenta*. Shkodër: At Gjergj Fishta, 1997.
- PLAMENATZ, John. “Two Types of Nationalism.” Në *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, redaktuar nga Eugene Kamenka. Canberra: Australian National University Press, 1973.
- SALLEO, Ferdinando. *Shqipëria: Gjashtë muaj mbretëri*. Tiranë: Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, 2000.
- SHKODRA, Zija. *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1984.
- TODOROVA, Maria. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- YPI, Lea. “The Albanian Renaissance in Political Thought: Between the Enlightenment and Romanticism.” *East European Politics and Societies* 21, nr. 4 (November 2007).

PROF. DR. ROMEO GURAKUQI

Institute of History / Academy of Sciences of Albania
romeo_gurakuqi@hotmail.com; romeo.gurakuqi@asa.edu.al

*S u m m a r y***THE BIRTH AND DEVELOPMENT OF ALBANIAN NATIONALISM
19TH CENTURY TO THE 1920S**

This article examines the historical emergence and development of Albanian nationalism, situating it within the broader theoretical debates on nation and nationalism. The analysis engages with several key perspectives: Ernest Gellner's emphasis on education and modernisation, the formative role of the nuclei of High Culture and the Patriotic Diaspora, John Plamenatz's distinction between "Western" and "Eastern" nationalisms, and Adrian Hastings's interpretation of the Christian cultural roots of nationalism. Within this framework, the Albanian case is presented as a late and complex instance of nation-formation, shaped by the structural backwardness characteristic of the eastern periphery of the Ottoman Empire. Nathalie Clayer has drawn attention to the structural impediments confronting Albanian nationalism, including economic underdevelopment, weak communications, widespread illiteracy, and the absence of a state apparatus. Lea Ypi, in turn, highlights the dialectical interplay between Enlightenment ideals of sovereignty and secularism, on the one hand, and the Romantic currents of nineteenth-century Europe, on the other, in shaping the Albanian national movement. Albanian society of the time, predominantly agrarian and clan-based, and marked by pronounced religious diversity (Islam, Orthodoxy, Catholicism), posed significant obstacles to the unified diffusion of national consciousness. Moreover, Ottoman restrictions on schooling in the Albanian language and on the use of the Latin alphabet further delayed both the nation-building process and the establishment of a national school system. Consequently, national awareness first consolidated within intellectual circles and diaspora communities, supported by the Catholic clergy and Austro-Hungarian protectorates, before reaching the largely illiterate peasantry. The Proclamation of Independence in 1912 brought what scholars have termed

“negative sovereignty”: liberation from Ottoman rule without the establishment of internationally recognised and functionally operative state institutions across the whole territory. To a considerable extent, sovereignty was only partially recovered during the Albanian Principality, yet its scope and duration remained severely limited. Internal opposition from pro-Ottoman and Essadist groups, combined with the interventions of neighbouring states, resulted in the collapse of the fragile Albanian state in 1914. Nevertheless, the Albanian case illustrates how nationalism can emerge under highly adverse conditions through cultural revival, intellectual agency, and international diplomacy. Its resurgence took shape once again during 1916-1918 under Austro-Hungarian military control, and paradoxically, within the Italian and French zones of occupation. However, full revival and consolidation were achieved only in the 1920s, within the framework of a secular and regionally balanced modern state.

Keywords: The Albanian National Awakening, enlightenment and secularism, religious diversity, agrarian and tribal society, illiteracy and education, “negative sovereignty”, “positive sovereignty”, the formation of national identity.